

Milan Polić, Zagreb

Čovjek na djelu

»Iza jedne riječi, teorije, misli i filozofijske preokupacije *treba stajati*, pa jedna filozofijska ili kritička analiza proizlazi ne samo iz nekog površnog nabacivanja riječima ili, pak, ravnodušnosti i spoznajne neutralnosti, nego primarno iz emotivne, intimne, strastvene vezanosti uz ono što ulazi u fokus misaona osvjetljenja i analitičko-kritičkog objašnjenja, uviđanja, osmišljavanja, saopćavanja. Jer tu je *čovjek na djelu*.«

(Kangrga, 1988., 123)

Sve svoje na kocku

Ljudi se – kao uostalom i sav svijet oko njih – tijekom života mijenjaju; njihovo je pravo da se mijenjaju i dobro je da se mijenjaju. Mijenjaju se tjelesno i duhovno. Mijenjaju svoje vrijednosti, pojmove, emocije, percepciju, ukupno doživljavanje. Mijenjaju se više ili manje. Mijenjaju se bitno ili nebitno. Mijenjaju se iz sebe samih ili pod utjecajem okoline. No, kako god se mijenjali, njihova se prepoznatljivost oblikuje ne samo po onome u čemu su ostali isti nego upravo i po načinu na koji su se mijenjali. Svatko svoj identitet gradi ukupnim načinom svoga života, a to znači svojim djelima. Pri čemu i riječi valja razumjeti kao djela, štoviše, kao djela *par excellence*. Dakako, sva djela pa i riječi mogu biti važna ili nevažna, velika ili mala, svjetotvorna ili tek puko ponavljanje istog.

Ljudi se mijenjaju različito. Neki kako »vjetar puše«, neki »prevrnu ljabe«, neki promijene odijelo, a neki retoriku, ali svi takvi samo prividno, izvana i zbog stapanja s ideološkom pozadinom, da bi iznutra, u svom mentalnom sklopu ostali isti. Čine to svjesno s »figama u džepu«, ili lažući sami sebe nošeni mnijenjem kolektiviteta iz kojega se ne mogu, ne žele ili jednostavno boje izdvojiti. Neki se mijenjaju iskreno i zbiljski. Iz sebe samih i(li) u dijalogu s drugima. I dok jedni govore povlađujući društvenoj stvarnosti, drugi iskreno i čvrsto stoje iza svojih riječi i teorijâ, ma koliko ih to dovodilo u sukob s tom stvarnošću. Ali da bi se netko suprotstavio stvarnosti, da bi se sukobio sa silama koje ga mogu uništiti, da bi uložio napor potreban da se savlada inercija postojećeg – mora se sav unijeti u svoja djela, mora duboko vjerovati u to što čini i mora se u biti identificirati s time što čini. Stoga su za velika djela sposobni i spremni samo oni koji se ne plaše *staviti sve svoje na kocku*, jer iskreno vjeruju u to što čine.

»Doista i jest u tome pravcu vrlo značajno, da iskonski djelatno stvaralaštvo proizvire iz života, koji je često do jednostranosti jednoznačno usmjeren prema određenom cilju. To dolazi napose otud što je stvaralaštvo u stvari vrijednosna koncentracija i vrijednosna obuzetost najvišega stupnja, što, više još, biti stvaraocem znači u neku ruku biti upravo opsjednut vrednotom. A to i jest, što moćno pokreće čovjeka stvaraoca, da se bez kolebanja odvaži na životni put, koji bi imao voditi prema pretpostavljenom ili zadanom cilju, što se smatra smislovitim, i da tim putem prokroči tako, da mu u *najdubljoj jezgri egzistencije kao smjernica života djeluje*

određeno posljednje vrijednosno mjerilo, uz koje bezuvjetno pristaje i s obzirom na koje stavlja sve svoje na kocku...» (Vuk-Pavlović, 1937., 8)

Biti slobodan i biti stvaraocem ne može stoga onaj tko nije spreman podnositi udarce koji će se neminovno sručiti na onoga tko se suprotstavlja stvarnosti i u njoj vladajućim silama.

»Biti stvaraocem znači prema tome ujedno biti borcem. A tako će stvaralac i morati da bude spreman dijeliti sudbinu, kakva može da je dosuđena čovjeku borcu.« (Vuk-Pavlović, 1937., 14)

No, ako je stvaraocu i dosuđena sudbina borca, onda to nije sudbina na koju ga je osudio ili ga može osuditi bilo tko drugi osim njega samoga. Jer nitko ne može biti slobodan po drugome, nego jedino po sebi samome, ma koliko mu pomoć drugih u tome bila potrebna.

Jedan od rijetkih hrvatskih intelektualaca koji je pri masovnom »prevrtanju lajbeka« devedesetih godina prošlog stoljeća ostao dosljedan sebi, uza sve opasnosti što ih je ta dosljednost nosila – jest Milan Kangrga. Mlađi od dvojice, po mom uvjerenju, najvećih hrvatskih filozofa dvadesetog stoljeća. Riječi starijega od njih, Pavla Vuk-Pavlovića, upotrijebio sam kao kratki opis njihova zajedničkog duhovnog profila. Njihova dosljednost i strastvena privrženost teorijama od kojih su sazdali svoje živote u mnogo čemu im je odredila sličnu »sudbinu«,¹ dio koje je i njihov odnos prema etici i moralu.

Kao izuzetno sustavan pisac, Pavao Vuk-Pavlović gradio je svoje životno djelo bez mnogo ponavljanja i konzistentno ga nadograđujući cijeli svoj život. Živio je dugo i do zadnjeg je časa kao autor bio aktivan. Sva su mu djela prožeta odnosom prema vrednotama, ali ipak nije napisao nijedno djelo, pa čak ni članak o moralu ili etici. Je li to bilo slučajno ili ga je, kao što se u takvim prilikama voli reći, prerana smrt spriječila u tome? Ni jedno ni drugo. Tko pozorno i s razumijevanjem čita Vuk-Pavlovićevo djelo, mora mu biti jasno da u njemu za neku etiku, koja bi eventualno bila nešto više od kritike moralne svijesti, naprosto nema mjesta. O tome postoje i autorove, doduše malobrojne, ali dovoljno jasne tvrdnje koje ne ostavljaju mjesta nikakvom naknadnom konstruiranju nekakve skrivene Vuk-Pavlovićeve etike, pa su svi pokušaji u tom smjeru na osnovi nekoliko razbacanih bilješki iz njegove ostavštine krajnje tendenciozni i daleko ispod njegove filozofske razine. No, zar se slično nije dešavalo i drugim velikim filozofima koji iza sebe nisu ostavili neku jasno uobličenu etiku. Zar nismo bili svjedoci kako se od Karla Marxa, jednog od najžešćih kritičara morala, htjelo napraviti najvećeg moralista svih vremena rekonstruiranjem neke njegove navodne imanentne (normativne) etike?²

Zanimljiva je stoga Kangrgina najava da piše knjigu *Etika*.³ Uostalom, Kangrga je i poznat kao »etičar«. Cijeli se svoj radni vijek bavi etikom, pa knjiga takva naslova kojoj bi on bio autor i ne bi trebala nikoga čuditi. No, pitanje je o kakvoj to etici u Kangrginoj knjizi može biti govora. Ne znam što je dosada u rukopisu nove knjige napisao, niti što namjerava napisati. Nisam se s njime čuo cijelo desetljeće, ali prema onome što čitam Milan Kangrga nije se odrekao svojih bitnih filozofskih postavki, a to otvara mogućnost naslućivanja, jer Kangrga se već odavno odvažio

»... na životni put, koji bi imao voditi prema pretpostavljenom ili zadanom cilju, što se smatra smislovitim, i da tim putem prokroči tako, da mu u najdubljoj jezgri egzistencije kao smjernica života djeluje određeno posljednje vrijednosno mjerilo, uz koje bezuvjetno pristaje i s obzirom na koje stavlja sve svoje na kocku...« (Vuk-Pavlović, 1937., 8)

A to posljednje vrijednosno i spoznajno mjerilo, uz koje Kangrga bezuvjetno pristaje i po kojemu djeluje, sadržano je u njegovu uvjerenju da je *čovjek revolucionarno biće*, to jest da nitko čovjekom naprosto nije, nego to tek *biva* ako i kada djeluje revolucionarno. A djelovati revolucionarno znači korjenito drukčije zahvaćati stvarnost, stvaralački mijenjati svijet, djelatno prizivati budućnost.

Granice etike u djelu Milana Kangrge

Već prije 40 godina objavljena je Kangrgina knjiga *Etički problem u djelu Karla Marxa* (1963.), znakovitog podnaslova *Kritika moralne svijesti*, čije je drugo neizmijenjeno izdanje izašlo 1980. Već na početku knjige Kangrga jasno kaže što misli da etika jest i može biti:

»No, kad je već riječ o 'normativnoj etici', onda o tome usputno samo toliko: svaka etika, dakle etika *kao* etika, po svojoj je biti svagda normativna, te se u tom određenju javlja kao puka tautologija. Jer, ako nije (kao što je to najkonsekventnije u Kanta!) konstituirana u *dimenziji trebajna*, onda ili nije konsekventna, ili nije domišljena njezina vlastita bit, ili nije etika.« (Kangrga, 1980., 11)

Dosljedno tome, nikakva etika *kao etika* poslije Kanta nije povijesno moguća. Što, dakako, ne znači da nije moguća uopće, ali ne i na povijesno dostignutoj, a pogotovo ne na nekoj višoj razini. O tome Kangrga par godina kasnije izriječom piše ovako:

»Kad kažemo da je poslije Kanta nemoguća više bilo kakva etika, što je u skladu s našim shvaćanjem problema da je u Kantovoj etici do punog i posljednjeg izražaja došla sama bit etičkog fenomena, onda se time dakako ne misli kako u postkantovskom periodu historije filozofije nije bilo nikakvih etika ili da se nije našao nijedan mislilac koji bi se pozabavio etičkom problematikom, jer bi to očito protivurijeđilo historijskim činjenicama. Naprotiv, bilo je etika, etičkih nauka, teorija i sistema više nego u čitavom dokantovskom periodu razvitka filozofije zajedno. Međutim, sve je to ipak bilo ispod nivoa Kantova i povijesnog i filozofijskog i etičkog *postavljanja pitanja i načina* njegova sagledavanja s jedne strane, kao i radikalno-konsekventnog *rješanja tog istog pitanja* na liniji i u horizontu, naglašavamo: *baš same etike*, s druge strane. Stoga poslije Kanta etika, to jest isključivo etička dimenzija postavljanja i rješavanja samog etičkog pitanja – a da bude jasnije, to je pitanje o čovjeku, njegovoj autonomiji i ljudskoj djelatnosti, praksi i slobodi – može još samo da bude *ukinuta i prevladana*, i to po drugoj, ne više isključivo etičkoj liniji...« (Kangrga, 1966., 36)

Povijesno mišljeno, smatra Kangrga, etika može biti još samo *ukinuta i prevladana*, i to *ne više isključivo po etičkoj liniji*. Prije, međutim, nego pokušam pokazati po kojoj to liniji Kangrga vidi mogućnost ukidanja i prevladavanja etike, potrebno je reći zašto ju je uopće potrebno ukinuti i prevla-

1

Na primjer, prešućivanje i muk iz ideoloških razloga koji su pratili Pavla Vuk-Pavlovića u desetljećima nakon II. svjetskog rata, zadesili su i Kangrgu devedesetih godina prošlog stoljeća. U desetljeću u kojem se izuzetno mnogo pisalo o etici i moralu, ime najkompetentnijeg našeg autora na tom području, Milana Kangrge, sustavno je prešućivano, iako se istodobno obilato navodilo i spominjalo mnoštvo domaćih manje kompetentnih pisaca.

Jedna, pak, od bizarnih sličnosti jest u tome što ih neobaviješteni nacionalisti vole smatrati Srbima, iako su obojica vrlo osviješteni

Hrvati koji, međutim, svoje hrvatstvo smatraju dijelom svoje osobnosti, a ne svoju osobnost dijelom kolektiviranog hrvatstva.

2

Pozivajući se na Mareka Fritzhanda, pedagog Ante Vukasović pisao je da je Marx: »jedan od najvećih moralista u ljudskoj povijesti« (Vukasović, 1979., 26).

3

Rečeno u razgovoru, objavljenom u časopisu *Hrvatska ljevica* br. 1-2 od 28. veljače 2002., pod naslovom »Čovjek je revolucionarno biće«.

dati. Zašto ne bismo – ako već nakon Kanta neka uistinu nova (a ne samo površno dotjerana) etika nije moguća – ostali kod Kanta ili mu se vratili (kao što su neki već pozivali)? Zašto je i u čemu etika kao znanost o ljudskom djelovanju nedostatna?

Prije svega, problem je u znanosti i pokušaju znanstvenog konstituiranja etike. Jer etika, hoće li biti znanost, dolazi u sukob s onime što znanost hoće i može biti. Znanost se, naime, niti hoće niti može baviti predmetom koji nije prisutan, onim što već nije tu, čega još nema, što ne postoji, nego bi *tek trebalo biti*. Drugim riječima, znanost ne želi biti normativna niti propisivati zakone stvarnosti.⁴ Ona zakone stvarnosti »otkriva« i opisuje, ili se bar vjeruje da je tako.⁵ Etika, dakle, ili ne može biti normativna, a to upravo znači etika (jer je normativnost njezina bit), ili ne može biti znanost. Stoga je etika kao znanost, zaključuje Kangrga, nemoguća:

»Nasuprot ovome znanstvenom znanju o opstojećem kao 'istini' opstojećega i danoga, ili nasuprot ovoj, kako kaže Marx 'pravoj svijesti o jednoj opstojećoj činjenici', *etičko* sa svoje strane postavlja zahtjev (postulat) za prevladavanjem ili ukidanjem opstojećega, pa ne govori i ne želi da govori samo o onome što jest nego primarno o onome *što treba da bude*. Budući pak da znanost ne može da govori o onome što treba da bude, jer to još nije, a njezin se objekt postavlja, daje i kreće samo u horizontu danoga, onoga što jest i što je bilo, pa ostaje na 'čvrstu tlu' opstojećega, to je onda u aspektu znanosti samo po sebi razumljivo da se ono 'treba da' ne može znanstveno zasnovati, te je stoga etika – *nemoguća!* Ili, drugim riječima, etika *jest moguća*, ali ne kao znanost nego nekako drukčije, pa ona mora da svoju zasnovanost pa i samo svoje područje traži i nade – *izvan znanosti*.« (Kangrga, 1980., 276–277)

No, iako pretpostavljena nenormativnost znanosti, s jedne strane, isključuje mogućnost etike kao znanosti, s druge je strane upravo ona zahtijeva. Jer znanost je usmjerena samo na promatranje i opisivanje onoga već danoga, pa joj sve ono što još nije na bilo koji način dano izmiče kao neznanstveno. Time sve ono što je za jedno ljudsko djelovanje bitno, čak presudno, tj. ono *u-topijsko*⁶ kojim je ljudsko djelovanje, baš zato da bi bilo ljudsko, vođeno, ostaje *izvan* dosega znanosti. Okrenuta prošlosti i na prošlost reduciranoj sadašnjosti, jer ona drukčije i ne može, znanost promašuje budućnost kao bitnu dimenziju čovjekova života.⁷ Time što znanost »opstojeće moralne odnose pušta da egzistiraju i zbivaju se takvi kakvi jesu, osamostaljeni i izolirani, ljudski i smisleno parcijalizirani« (Kangrga, 1980., 274), tj. koliko dozvoljava da se oni zbivaju *izvan* nje:

»... toliko se i ona odvija *izvan* njih, u jednoj od čovjeka otuđenoj, ne-ljudskoj ili antiljudskoj sferi, koja je spram onoga humanog posve neutralizirana za volju apsolutnog i apstraktnog objektivizma, pa su oni toliko *ovisni* o njoj koliko je ona *ovisna* o njima, i to u posve *apstraktnom odnosu* koji samim sobom ukazuje na potpunu besmislenost i neodrživost obiju ovako apstraktno (= samo za svijest) suprotstavljenih pozicija.« (Kangrga, 1980., 275)

Zaobilazeći *u-topijsko* kao ono bitno ljudsko i neodvojivo od svijeta, koji jedino po utopijskom htijenju i djelovanju jest ljudski i jest svijet, znanost zaobilazi ili promašuje najprije čovjeka i (njegov) svijet, a onda i istinu o njima.

»Stoga je za *znanost* istina postignuta i dokučena već samim time što ona donosi ili donese *tačan* sud čak i o neistinitoj (lažnoj, prividnoj, obesmislenoj, bezumnoj, neljudskoj, otuđenoj) praksi, u kojoj čovjek živi i djeluje, i što *zna* za tu i takvu praksu.« (Kangrga, 1980., 275)

Zatvorene u sebe, znanosti su dostatne same sebi toliko koliko su kao posebne znanosti usmjerene samo na određeni dio ili aspekt cjeline svijeta koji su izvukle iz te cjeline i postavile ga kao svoj posebni znanstveni pred-

met. Ali upravo zbog te svoje predmetne, a onda dakako i metodičke ograničenosti, kojoj nužno izmiče ne samo cjelina svijeta nego i empirijski dostupne stvarnosti – svaka posebna znanost potrebuje i svoju znanstvenu nadopunu u drugim posebnim znanostima koje izučavaju ono što njoj promiče.

»Tako je po znanstvenosti znanosti ili cjelini znanja svaka posebna znanost usmjerena ne samo na svoje 'područje znanja' kao svoj predmet nego istovremeno na samodopunjenje pomoću drugih područja i 'predmeta'.« (Kangrga, 1980., 281–282)

A to onda, dakako, ne samo da dopušta mogućnost etike kao znanosti o moralu nego takvu znanost upravo zahtijeva kako bi se znanstveno pokrilo i onaj dio čovjekova djelovanja i svijeta koji izmiče svim drugim već priznatim posebnim znanostima. Uostalom, i znanstvenici su kao ljudi svakodnevno, pa i dok djeluju samo na području svoje znanosti, suočeni s dvobama koje u okvirima vlastite znanosti ne mogu riješiti. A kao znanstvenici, toliko više koliko su dosljedniji u znanstvenom pristupu svijetu, oni imaju potrebu da svoje djelovanje i izvan vlastite znanosti postave znanstveno.

»U tom se smislu i jedna etika postavlja i dopušta kao moguća, i to upravo kao znanost ili teorija o moralnom djelovanju.« (Kangrga, 1980., 282)

Kakva je to etika, međutim, moguća i poželjna u znanstvenom obzoru unutar kojega za pojmove kao što su »sloboda« (osim ako nije svedena na mogućnost izbora između već danih i poznatih rješenja), »stvaralaštvo« (osim ako to nije recikliranje već poznatih i otkrivanje još skrivenih, ali u osnovi već zadanih rješenja⁸), ili »budućnost« (osim ako to nije naprosto točka u jedinstvenom i reverzibilnom prostorvremenu u kojemu se vrijeme ne razlikuje bitno od prostora⁹) uopće nema mjesta? Dakako, jedino etika kao

4

Neke se znanosti, kao što je na primjer *pravo*, doduše naziva »normativnima«, no pravo ne propisuje poput etike što *treba biti*, već istražuje konsistentnost postojećih pravnih sustava i određuju uvjete u kojima pravne norme mogu neproturječno važiti. Pravne norme, dakle, ne propisuje pravna znanost, nego zakonodavni organ, a pravna znanost utvrđuje tek njihovu pravnu valjanost u okviru zadanog pravnog sustava.

5

Već sam više puta objašnjavao zašto je nemoguće spoznaju odvojiti od vrijednosti i zašto je svako znanstveno opisivanje u biti propisivanje, pa je znanost uvijek prikriveno normativna, ma koliko se to nastojalo izbjeći. Cjelovitije objašnjenje toga može se naći u poglavlju »Obrazovanje i odgovornost za budućnost«, u mojoj knjizi *Odgoj i svijest* (Polić, 1993.).

6

»Dakle: bitnost, istina i mogućnost onoga što jest, dakle konačnoga i njegova bitka (odnosno upravo: konačnoga kao bitka ili bitka kao konačnoga – Hegel!) proizlaze iz onoga što još nije. A ono što još nije, a istodobno je djelatno u tome 'jest', jest ono *u-topijsko*, kao ono 'još ne', koje otvara mogućnost postajanja drugačijim. Stoga je *u-topos* povišeni izvor, iskon ili podrijetlo, pa prema tome i 'konstituens', ili kako Hegel kaže: *bez-*

dan konačnoga kao takvoga. Konačno jest povijesno kao *bitno* utopijsko, jer to mora tek postati.« (Kangrga, 1975., 106)

7

Postoje, doduše, smiješni »futurološki« pokušaji »znanstvenog proučavanja budućnosti«, koji samo pokazuju koliko je duboko znanstveno nerazumijevanje *vremena* i *budućnosti*. Više o tome vidi u Polić, 2001., ili u skraćenom obliku u raspravi »Futurologija« u Polić, 1997.

8

Kao što npr. ne bi bila nikakva istinska novost izračunati 346 korijen iz 0,7, čak da ga nikada nitko prije nije izračunao, jer je to stvar naprosto određene rutine koju će računalo jamačno obaviti bolje od čovjeka.

9

»Imaginaro se vrijeme ne može razlikovati od smjerova u prostoru. Ide li netko na sjever, može se vratiti natrag putujući na jug; jednako tome, ide li netko naprijed po imaginarnom vremenu, može se okrenuti i uputiti natrag. To znači da ovdje ne može biti neke važne razlike između smjerova unaprijed i unatrag po imaginarnom vremenu. (...) Prirodnoznanstveni zakoni ne prave razliku između prošlosti i budućnosti.« (Hawking, 1996., 158)

znanost koja se, kako što je to znanosti jedino moguće i primjereno, ne bavi ni slobodom, ni stvaralaštvom, niti budućnošću, već samo prošlošću i onim što je već (za)dano. Kojoj čak i sadašnjost – gdje još nije svadena na ono već dano i prošlo, nego u sebi sadrži i ono u-topijsko i buduće – nužno izmiče. Stoga etika kao znanost ne može biti drugo doli najprije inventura onoga što na ovaj ili onaj način već jest ponuđeno na policama, ili se možda tek traži u trgovini moralnim potrepštinama, a onda i teorijsko (čitaj ideološko) opravdanje onoga što se tu nudi ili traži i što privilegiranim proizvođačima morala donosi najveću korist.

»Na sve moguće načine traže se oni etički principi koji bi najbolje, najtačnije, najpravičnije, najadekvatnije itd. *objasnili i protumačili* i sveli pod sebe opstojeće moralne (dakle ljudske) odnose, ili pak da bi se teorijski-znanstveno pronašli *najpogodniji* moralno-praktički principi i norme *za ovaj opstojeći život* i za ove opstojeće ljudske odnose i *prilagodbu* na njih u obliku jedne etike koja bi sve to na neki način sankcionirala. Time se u osnovu ne želi ništa drugo do promjena ili reforma (moralne) *svijesti* o opstojećem stanju, kako bi se baš samo ovo i ovakvo stanje poboljšalo i učinilo ljudski podnošljivijim. A upravo to je u biti *suprotno* onom najljudskijem naporu koji može da se nade u ovom i ovakvom etičko-moralnom htijenju oblikovanom u teoriju ili znanost ili filozofiju morala. Jer to je zapravo *neljudska pozicija*, koja priznaje opstojeće kao *ljudski* istinito i kao *pravi* život, a odatle proizlazi da ga treba i zadržati, a čitav zadatak (moralni) i smisao (ljudski) imao bi se sastojati u tome da se za ove otuđene i prividno ljudske odnose pronađu pravi teorijski, moralni ili etički principi i norme.« (Kangrga, 1980., 284–285)

Ili, kao što to na drugom mjestu, dvadeset godina kasnije i dosljedno sebi, Kangrga jasno i kratko kaže:

»... insistiranje na etici *kao* etici znači zapravo u svojoj biti zahtjev za ostajanjem u okvirima klasnog društva, tako da se onda na tim pretpostavkama ono *etički-moralno* stalno iznova pojavljuje i potvrđuje, i tako obnavlja kao puko *ideološko*.« (Kangrga, 1983., 23)

Milan Kangrga dakako ne poriče mogućnost etike i u njoj utemeljenog morala, ali njihov praktičko-povijesni doseg ograničava na 18. stoljeće i eventualno prvu polovicu 19. stoljeća. Što opet ne znači, naprotiv, i to Kangrga često ističe, da smo mi u našoj balkanskoj zabiti tu povijesnu razinu uopće dosegнули.

»Time dolazimo do našeg osnovnog problema s određenjem te tzv. 'moralne erozije'. Pitanje bi moglo glasiti: O kakvoj to eroziji morala može biti riječi, kad – historijski gledano – do moralnoga habitusa nismo još ni dospjeli!?« (Kangrga, 1997., 276)

Što je manje revolucije, to je više etike

»Što je manje istinskoga ljudskog života i praktičke borbe za njegovu smislenost, koja se postiže samo neprekidnom negacijom, ukidanjem i prevladavanjem opstojeće besmislenosti, to je više teorija (u ovom slučaju moralnih teorija) o ovom *opstojećem životu*.« (Kangrga, 1980., 284)

Vratio bih se sada onoj Kangrginoj tvrdnji da etika poslije Kanta »može još samo da bude *ukinuta i prevladana*, i to po drugoj, ne više isključivo etičkoj liniji« (Kangrga, 1966., 36).

Pitanje je, naime, s jedne strane, po kojoj to osnovi etika može i treba biti ukinuta i prevladana, i s druge strane, odakle upravo sada, ne samo u nas nego posvuda u svijetu, tolika glad za etikom i »obnovom morala«?

Odgovor je Kangrga ponudio na mnogo mjesta, no najsazetije u knjizi znakovita naslova *Etika ili revolucija* (1983.), gdje objašnjavajući naslov svoje knjige piše:

»S obzirom, dakle, na ovaj naslov, a posebno s onim 'ili', naše istraživanje smjera na to da se kao osnovno pokaže: Ako *etika*, i to etika u svom klasičnom i najkonsekventnijem obliku kao što je to *Kantova* (sa svim implikacijama što dolaze do svog punog izražaja u cjelini klasične filozofije na čelu s Hegelom) ne preraste u zbiljsko i najdublje revolucionirano događanje, a tu leži granična linija za bitno samorazumijevanje naše epohe, i za samorazumijevanje i pronalaženje bitnog smisla našeg opstanka (pa čak i njegovog golog samoodržanja u dogledno vrijeme), onda s jedne strane etika biva ne samo hipostazirana, i to svagda po svojim lošijim momentima, nego i u liku puke kompenzacije ljudskoga, što iščezava iz srži samoga života, biva sve 'potrebnija' i 'urgentnija' poput slamke za koju se želimo uhvatiti, kako ne bismo sasvim potonuli. S druge pak strane, što onda postaje vrlo simptomatično, život koji sve više 'treba' tu i takvu etiku, postaje ujedno sve besmisleniji i odvija se u posvemašnjem vacuumu ljudskoga i duhovnoga (idejnoga) i obratno, jer njegovo bitno revolucioniranje nije na djelu.« (Kangrga, 1983., 14)

U razgovoru pak s novinarom, kad mu je postavljeno pitanje kojim se od njega traži da objasni što je htio naglasiti geslom: »Što je manje revolucije, to je više etike«, kojim započinje svoju knjigu *Etika ili revolucija* (1983.), Kangrga je između ostaloga odgovorio ovako:

»Kada pak revolucija nije na djelu, onda to nije samo stanje ili razdoblje krize, nego truljenje života u svim njegovim porama, na svim područjima. Etika se tada za tu svakidašnjicu ispostavlja kao puka moralna kompenzacija za ljudski dostojan život koji se nema (gotovo kao 'melem na ranu'), pa kad se ništa bitno ljudsko ne događa u realitetu, onda se pliva po površini s moralnim palijativima. Kao da će se moralnim zahtjevima (prodikama i deklamiranjem uz okretanje pritom očima poput kokoši kad pije vodu, beskrvno i usidjelički, do neukusa plitko i pritivorno!) išta promijeniti u životu koji je birokratski pervertiran do u samu njegovu srž i korumpiran čak i do nivoa tek stasale mladosti! Zato i u tom smislu stoji ono 'ili' u naslovu knjige. Doista, naime: i u povijesnoj i u neposredno-svakidašnjoj perspektivi gledano važi i jako je urgentna ta alternativa. Ili revolucija, ili etika! Ovaj naš život vapi za bitnom, zbiljskom, a ne moralnom promjenom, i o tome je riječ.« (Kangrga, 1988., 129)

Ako pod revolucijom Kangrga razumije korjenito i stvaralačko zahvaćanje u stvarnost upravo na osnovi onog utopijskog koje je u stvarnosti djelatno prisutno, onda u alternativni »(ili) *etika ili revolucija*«, oživljavanje zahtjeva za etikom može značiti samo jedno: zamor i djelatno posustajanje utopijskog.

Etika i moral samo su surogat, teorijski nadomjestak istinske ljudske društvenosti i izraz stanja u kojem čovjek, da parafraziram Marxa, potrebu za *drugim* čovjekom kao čovjekom ili još nije stekao ili ju je već izgubio.

Glad za etikom i »obnovom morala« izraz je, dakle, sve dublje obezljudečnosti i obesmišljenosti čovjekova života koji, kada već ne može dospjeti do zbiljske promjene kojom bi ono utopijsko postalo stvarno, traži svoju moralnu kompenzaciju kojom bi zadobio bar privid te promjene. Gdje »njegovu bitno revolucioniranje nije na djelu«, a to znači slobodno i stvaralačko zahvaćanje u stvarnost, život »sve više 'treba' tu i takvu etiku« kao slamku spasa na ogromnom moru besmisla. Vapaj za etikom i moralom, vapaj je čovjeka koji se, nakon što se »dekor srušio«, u vlastitom svijetu »nenadano lišenom iluzija i jasnoće, osjeća strancem« (Camus, 1973., 17 i 23).

Pa kao što se etika hrani neljudskošću ovoga svijeta i pojačano prede moralnu pređu svagda kada ljudsko posustaje ili se povlači u stvarnosti, tako je i njezino prevladavanje ili eventualno konačno ukidanje moguće samo ostvarivanjem svijeta u kojem čovjeku etički surogati prestaju biti potrebni. A to znači po liniji osviještenog i odgovornog stvaralaštva kojemu je uvijek iznova stalo ne samo do sadašnjosti nego jednako tako, ili čak više, i do budućnosti bez koje je svijet kao povijesno živi svijet, što onda znači i

stvaralaštvo u njemu, nezamisliv.¹⁰ Kako pak »insistiranje na etici kao etici znači zapravo u svojoj biti zahtjev za ostajanjem u okvirima klasnog društva«, takvo je što moguće jedino praktički *nemoralnim* suprotstavljanjem postojećoj stvarnosti i etici.

»Revolucionarno (a to uvijek znači *nasilno* spram prava postojećega, bez obzira što oblici tog nasilja mogu da budu vrlo 'blagi' ili humani) obaranje postojećeg stanja sa stanovišta tog istog etabliranog stanja *mora* dobiti atribut nemoralnog, tj. etički neopravdanog, upravo zato što se time zadire u same osnove postojećeg morala, koji je po svojoj biti svagda samo svojevrsno duhovno-idejno-ideološko sankcioniranje ili 'posvećivanje' vladajućeg (dakle: klasnog) poretka.« (Kangrga, 1983., 22)

Što znači da je to moguće jedino tako da *čovjek koji je spreman staviti sve svoje na kocku bude na djelu*. Iako bi to što čini, štoviše *baš onda*, moglo biti proglašeno nemoralnim i dovesti ga u sukob s postojećim.

Ne čudi, dakle, da su u desetljeću u kojem se konzervativnost u nas isticala kao znak najviše uljudbe, a većina se političkih stranaka tiskala na tzv. desnici, etika i moral postali izuzetno kurentna roba. Ne čudi ni da su dobili ono mjesto u nastavi koje su dobili. Jednako kao što ne čudi ni da je muk prekrio Kangrgina djela. Pitanje je, međutim, ipak, može li se u nas pisati vjerodostojno i uvjerljivo ili jednostavno kompetentno o etici i moralu, a da se pritom zaobilazi Milana Kangrgu. U tom smislu skup »Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge«, održan u povodu njegova 80. rođendana, smatram važnim pozitivnim pomakom upravo prema uspostavljanju takve kompetencije.

Umjesto zaključka

Milan Kangrga najavio je, dakle, da piše *Etiku*. Ali kakvu etiku može napisati Milan Kangrga? Ostane li i dalje dosljedan, a vjerujem da to jest, Kangrga ne može napisati nikakvu *vlastitu* etiku, jer u cjelokupnom njegovu životnom opusu za nekakvu etiku naprosto nema mjesta. Doduše, on može napisati knjigu pod naslovom *Etika* u kojoj će – dakako *kritički*, jer samo tako može ostati na vlastitome tragu – prikazati različite etičke teorije i problematiku morala, ali to ne može biti nikakav novi (a još manje stari) etički nauk.

Treba li se takva knjiga zvati *Etika*, ili možda nekako drukčije, drugo je pitanje. Osobno mislim da je riječ o *filozofiji morala*, iako sam svjestan da se i to može shvatiti kojekako (i da sam Kangrga možda misli drukčije). No, ako filozofija nije *sofija*, nije znanje, nije umišljena mudrost ili istina o čemu, nego je upravo *filo-sofija* – dakle, tek skromno iako samosvjesno i odlučno traganje za istinom i mudrošću, koje opet nije moguće bez samosvjesnog i odlučnog djelovanja u potrazi za novim i boljim svijetom – onda mislim da se tu ipak može govoriti o filozofiji morala. Štoviše, može se govoriti i o *etici* ako se time misli na *filozofiju morala* u rečenom smislu. Problem je, međutim, u tome što su filozofija, a pogotovo etika, previše često nastupale ideološki neosviješteno kao znanosti koje za potrebe ovog ili onog postojećeg žele prisposodobiti svijet *nečijoj* apsolutnoj i konačnoj istini. U tom bi smislu bilo dragocjeno kad bi Kangrga više prostora posvetio pitanju razrješenja sukoba među ljudima različitih životnih opredjeljenja. Jer stvaralaštvo/revolucija jest, vjerujem, jedini zbiljski način izmjene svijeta, ali ono ne samo da ne jamči izbjegavanje sukoba među ljudima nego, naprotiv, ono je već u svojoj biti najprije sukob s postojećom stvarnošću, a onda i sa svima koji u budućnost (ili iz budućnosti) zahvaćaju drukčije.

Navedena djela

- Camus (Kami), Albert (1973.), *Mit o Sizifu*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hawking, Stephen W. (1996.), *Kratka povijest vremena*, Zagreb: Izvori.
- Kangrga, Milan (1966.), *Etika i sloboda*, Zagreb: Naprijed.
- Kangrga, Milan (1975.), *Čovjek i svijet*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Kangrga, Milan (1980.), *Etički problem u djelu Karla Marxa*, Beograd: Nolit.
- Kangrga, Milan (1983.), *Etika ili revolucija*, Beograd: Nolit.
- Kangrga, Milan (1988.), *Filozofija i društveni život*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Kangrga, Milan (1997.), *Izvan povijesnog događanja*, Split: Feral Tribune.
- Kangrga, Milan (2002.), »Čovjek je revolucionarno biće«, intervju u listu *Hrvatska ljevica* br. 1-2 od 28. veljače 2002., Zagreb.
- Polić, Milan (1993.), *Odgoj i svije(st)*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Polić, Milan (1997.), *Čovjek – odgoj – svijet*, Zagreb: Kruzak.
- Polić, Milan (2001.), »Vrijeme i kaos«, *Filozofska istraživanja* 80, god. 21., sv. 1, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 69-78.
- Vukasović, Ante (1979.), *Prinosi unaprednju odgojnog rada*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- Vuk-Pavlović, Pavao (1938.), »Vrednota i stvaralaštvo«, pretpisak iz *Napretka* br. 7-8 god. LXXVIII., Zagreb: Merkantile (Jutriša i Sedmak), 14 str.

Milan Polić

The Human at Work

Milan Kangrga, for decades, as a philosopher, has been involved in questions of ethics and morality, but he has not written some kind *ethics* on his own, although he announced that he is writing a book with this title. The question is, however, could this ethics be written, if Kangrga keeps with his convictions, and how that ethics should look like? Since, namely, with his works testifying of a rare consequence of thought, it is hard to believe that in a book with a such title we could find anything other than a critique of moral consciousness, because, according to Kangrga, any kind of ethics after Kant can only be under his historical level. We cannot overcome that level theoretically, but only practically; only by revolution, i.e, creatively changing the world in which ethics is still necessary to human.